

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΒΑΣΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ ΤΥΠΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

1. Ο αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός Χρήστος Τσουντάς (εξομοίωση Δ. Βησιώρη, Ευλόγηη Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Νίκος Α. Πουλιανός
Δρ Ανθρωπολογίας

Οι όροι που απαντώνται σε ελληνικά κείμενα σχετικά με την παλαιολιθική εποχή είναι στην πλειονότητά τους μεταφρασμένοι από ξενόγλωσσες πραγματείες. Οι έλληνες μελετητές είναι λιγοστοί και οι περισσότεροι δημοσιεύουν τα άρθρα τους σε αλλόγλωσσα επιστημονικά περιοδικά και εκδόσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην έχει αναπτυχθεί ακόμα μια ενιαία ορολογία στην ελληνική γλώσσα. Οι υφιστάμενοι ελληνικοί όροι παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές κατά την απόδοσή τους από τους ξένους, ενώ συχνά παρατηρείται ακόμη και ταυτότητα όρων για διαφορετικές έννοιες, γεγονός που, δίχως άλλο, προκαλεί σύγχυση. Το πρόβλημα φάνηκε έντονα στο μάθημα της Παλαιολιθικής για τους φοιτητές του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, όπου αντιμετωπίζω τις δυσκολίες που απορρέουν από μια τέτοια ποικιλία απόδοσης των σχετικών όρων. Έτσι προχώρησα στη λεξιμογράφηση τους σε μια βάση δεδομένων που περιλαμβάνει και τις αντίστοιχες βιβλιογραφικές αναφορές. Οι καταχωρίσεις των μονολεκτικών όρων, μαζί με τις σύνθετες εκφράσεις, ξεπεράσαν τις 1200, οι οποίες προφανώς δεν είναι δυνατόν να παρατεθούν σε αυτή τη σύντομη δημοσίευση. Η συζήτηση λοιπόν που έπεται περιορίζεται σε πρωταρχικής μόνο σημασίας έννοιες.

Ιστορικό

Στην ελληνική γλώσσα η πρώτη σύντομη παρουσίαση των παλαιανθρωπολογικών και κατ' επέκταση των παλαιολιθικών όρων ανάγεται σε ένα πανεπιστημιακό σύγγραμμα του Κουμάρη (Κουμάρης 1954). Ακολούθησε μια εκτενής παρουσίαση στην πολύτομη έκδοση της Ουνέσκο για την «Ιστορία της Ανθρωπότητας» από τον Άρη Πουλιανό (Πουλιανός 1966). Ένα χρόνο αργότερα ο Θεοχάρης δημοσίευσε την «Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας» (1967), όπου γίνεται μια σύντομη αναφορά και στην Παλαιολιθική. Το 1980 ο Ζώης σχολιάζει παραπέρα με το θέμα στο πλαίσιο μιας πανεπιστημιακής έκδοσης για το μάθημα της Προϊστορικής Αρχαιολογίας (Ζώης 1980). Το 1996, σε 4 συνεχόμενα τεύχη, το περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες παραχωρεί τις σελίδες του σε πολλούς μελετητές για μια εκτενή ανασκόπηση των παλαιολιθικών ερευνών στην Ελλάδα. Στην ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η δημοσίευση του Τσουντά (1908), η οποία, αν και αφορά βασικά στη νεολιθική εποχή, έχει προσφέρει μεταφρασμένους όρους που χρησιμοποιούνται και στην Παλαιολιθική. Η αναφορά στο σύνολο των μελετητών και των όρων θα γίνει σε μια εκτενέστερη επισκόπηση της σχετικής θεματολογίας.

Όροι πρωταρχικής σημασίας

Είναι γνωστό ότι τα λίθινα εργαλεία κατασκευάζονται είτε πάνω σε μία απλή φυσική πέτρα, είτε πάνω σε

τμήμα πέτρας που συνήθως αφαιρείται σκόπιμα από ένα μεγαλύτερο κομμάτι. Εν συνέχεια, και αφού έχει δοθεί πλέον το καταλλήλο σχήμα στο λίθινο εργαλείο, ενδέχεται να γίνουν επιπλέον επεμβάσεις, π.χ. για την παραπέρα επεξεργασία των ακμών του λίθινου εργαλείου. Για ταθεμία από τις παραπάνω έννοιες είναι προφανές ότι πρέπει να υπάρχει ένας επιστημονικός όρος που να τις αποδίδει με σαφήνεια και να είναι κοινά αποδεκτός. Όσον αφορά το μεγαλύτερο κομμάτι πέτρας από το οποίο αφαιρούνται λίθινα τμήματα δεν υπάρχουν διαφορές στην απόδοσή του στα ελληνικά: όλοι το αποκαλούν πυρήνα (core). Όμως για τα τμήματα που αφαιρούνται (flakes), τον τρόπο που επιτυγχάνεται η διαμόρφωσή τους (flaking), καθώς και την παραπέρα επεξεργασία τους (retouching) δεν υπάρχει ομοφωνία. Όμως, ο τρόπος χρήσης αυτών των όρων είναι πρωταρχικής σημασίας, γιατί σε συνέχεια αυτών χρίζονται όλοι οι υπόλοιποι, οι οποίοι με τη σειρά τους δεν μπορεί προφανώς να αλληλοεπικαλύπτονται ή να χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα.

Για τα flakes (τα τμήματα πέτρας που αφαιρούνται από έναν πυρήνα) οι πιο συνηθισμένοι αντίστοιχοι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί στα ελληνικά είναι: παρασπίδες (Κουμάρης 1954, Πουλιανός 1966), αποκρούσματα (Μαρινάτος 1960, Θεοχάρης 1967, Ζώης 1980) και απολείσματα (Πουλιανός 1978). Δεν είναι ξεκάθαρο εάν ο Θεοχάρης (1967) με τον όρο φοιλάδα εννοεί το flake, γιατί τον συνδέει σχεδόν απαραίτητα με τη λεβαλλουά-μουστέρια τεχνική. Το ίδιο παρατηρείται και στις εργασίες των Κουρέση (1996a), Ντάρα (1999),

Παναγοπούλου (2000), Αδάμ (2000) κ.ά. Συχνά επίσης η φολίδα αναφέρεται και ως τύπος εργαλείου (levallois, flake), γεγονός που προφανώς προκαλεί σύγχυση. Ως όρος θα πρέπει να χρησιμοποιείται αποκλειστικά είτε για τα flakes, είτε για να υποδηλώνει τύπο εργαλείου.

Για καθέναν από τους παραπάνω όρους είναι απαραίτητο να υπάρχει το αντίστοιχο ρήμα που περιγράφει την ενέργεια, την πράξη, καθώς και το αποτέλεσμα (ως γίνος που μένει) είτε πάνω σε έναν πυρήνα, είτε πάνω στο τμήμα που αφαιρείται. Έτσι, εάν για το ουσιαστικό flake χρησιμοποιείται ο όρος παρασχίδα, τότε τα παράγωγά του θα είναι παρασχίζω, παράσχιση, παράσχισμα, ενώ εάν χρησιμοποιείται ο όρος απόκρουση, τότε το αντίστοιχο ρήμα είναι αποκρούω (το απόκρουσμα), η πράξη απόκρουση και το αποτέλεσμα (flake scar) ανασκακτικά μια λέξη με άλλη ρίζα ή μια σύνθετη εκφραση (π.χ. λάξευμα, αρνητικό απόκρουσης κ.λπ.). Για τη φολίδα, τα παράγωγά θα είναι αποφολιδώνω, αποφολιδώνω και το αποτέλεσμα αποφολιδίδια ή αποφολιδίωμα, ή μια λέξη με άλλη ρίζα (όπως το λάξευμα).

Εξετάζοντας τους παραπάνω όρους, η παρασχίδα, επειδή παραπέμπει περισσότερο σε λεπτά τμήματα, στα οποία δεν μπορεί να συμπεριλαμβανόνται και τα παχιά, προτείνεται να χρησιμοποιείται μόνο για σκόνημα επεξεργασμένα λεπτά ή βελονοειδή θραύσματα μη ορυκτών υλικών (οστό, ξύλο κ.λπ.). Επίσης, η λέξη αποπέλιωμα είναι χρήσιμη για την απόδοση των όρων που σχετίζονται με το retouching και για τον οποίο δεν υπάρχουν πολλές εναλλακτικές λύσεις (βλ. κατωτέρω). Η λέξη απόκρουσμα νομίζω πως πρέπει να συμπεριληφθεί στους αδοκίμους όρους και να εγκαταλειφθεί, καθώς ούτε εύληπτη είναι, αλλά και το ρήμα (αποκρούω) έχει συνήθως άλλες σημασίες. Π.χ. για την περιγραφή τεχνικών επεξεργασίας απαντώνται όροι όπως: «διπλή

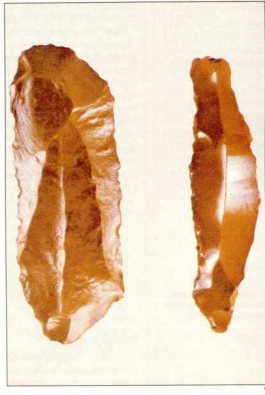
απόκρουση», «έμμεση απόκρουση» ή «όψη απόκρουσης ενός αποκρούσματος», που δυσχεραίνουν την κατανόηση.

Η λέξη φολίδα στην αρχαία διάλεκτο σημαίνει τα κεράτινα τμήματα που καλύπτουν το δέρμα των ερπετών, τα οποία μπορεί να είναι από μεγάλα (στους κροκόδειλους) έως λεπτιοειδή (στα φίδια). Εκτός από την ελλειψη ξεκάθαρης προηγουμένα ταυτοσημίας με τη λέξη flake, υπάρχει και η εννοιολογική σημάσια, που, κατά τη γνώμη μου, δεν επιτρέπει τη χρήση του όρου φολίδα. Αυτό γιατί εάν παραπέμπει στην έννοια λεπτή, εξαιρούνται τα παχιά flakes. Εάν πάλι συσχετίζεται με τα μεγάλα κεράτινα τμήματα που καλύπτουν το δέρμα των ερπετών, τότε δημιουργείται σύγχυση ως προς την αντίστοιχη εικόνα που σχηματίζεται, καθώς η φολίδα πάντα προεξέχει. Στα λιθίνα εργαλεία το τμήμα που αποκόπτεται από έναν ακατέργαστο πυρήνα σπάνια θυμίζει (μεγάλη) φολίδα.

Η Κουρτέση (1996β) αναφέρει ως συνώνυμο της φολίδας (ι) τη λέξη αποτίμημα, η οποία από όλες τις προαναφερόμενες ταιριάζει περισσότερο στον υπο απόδοση όρο (και αντίστοιχα αποτέμνω, αποτίμηση, λάξευμα). Το αποτίμημα όμως μπορεί να αφορά επίσης τα μεγάλα τμήματα που αφαιρούνται όχι μόνο από μια πέτρα, αλλά και από άλλα υλικά (ξύλο, οστό, κέρατο, όστρεο κ.λπ.). Επίσης, σαν όρος είναι χρήσιμος για να προσδιορίζονται ταυτόχρονα και τα λιθίνα τμήματα που οφείλονται σε φυσικά αίτια (π.χ. κατολισθήσεις), ανεξάρτητα από το εάν με τη σειρά τους ενδέχεται να έχουν πελεκηθεί σε εργαλεία από τους προϊστορικούς ανθρώπους.

Ένας νέος όρος που σχηματίζεται με βάση τις παραπάνω λέξεις θα μπορούσε να είναι και το «λατμημα» (σαν υποκατηγορία των αποτιμημάτων) που πιθανόν αποδίδει με ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια τον όρο flake

2. α. Εξάστρο της μέσης παλαιολιθικής εποχής.
β. Φυλλοσχημη οσμή της μέσης παλαιολιθικής εποχής.
γ. Λεπίδες της νεότερης παλαιολιθικής εποχής.

3. Πυρήνας πυρκαλιού με μερική επεξεργασία.

4. Φολίδα της μέσης παλαιολιθικής εποχής.

για την Παλαιολιθική, Εξάλλου, εάν για τα λεβαλλουά αποτιμώματα επιλεγεί η λέξη φολιδωτό (καθώς οι λαξευμένες επιφάνειες τους θυμίζουν κάπως τις φολίδες), τότε σπουδαιότερο πρέπει να αποκλειστεί ο όρος φολίδα για τα flakes. Έτσι δεν θα συγχέονται παραπληρώσεως ηχητικά λέξεις για έννοιες εξ ορισμού διαφορετικές.

Από την άλλη πλευρά, η λέξη λατόμηση («mine-flake») θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν υποκατηγορία των λατμημάτων, για την περίπτωση που είναι ενδεχομένως δυνατή και αναγκαία η διάκριση ανάμεσα σε λίθους που έχουν αποκοπεί (λατόμηθει) από συμπαγείς βράχους βουνών, τοιχωμάτων σπηλαίων, ορυχείων κ.λπ., και σε αυτές που έχουν αποτιμωθεί για την κατασκευή παλαιολιθικών εργαλείων από φυσικές πέτρες της επιφάνειας του εδάφους.

Συνοπώς, το ρήμα flake (ή knap) μπορεί να αποδίδεται με το ρήμα πελεκάω και συνώνυμα τα αποτιμώ, αποκόβω κ.λπ., με τα αντίστοιχα ουσιαστικά όσον αφορά την πράξη (flaking: λάτμηση, απότιμηση, λάξευση κ.λπ.). Για το αποτέλεσμα, ως ίχνος της επεξεργασίας, το λάξευμα (flake scar, ή απλά scar). Τα ρήματα λαξεύω, αφαιρώ, επεξεργάζομαι και διαμορφώνω είναι προτιμότερο (αν και όχι απαραίτητο) να χρησιμοποιούνται για τις περιπτώσεις πιο εξειδικευμένες και λεπτομερούς επεξεργασίας του λίθου (debitage, remove). Σε προηγούμενες εργασίες ο όρος flaking έχει αποδοθεί: α) Από τον Θεοχάρη (1967) απόκρουση, μάλιστα για τα λεβαλλουά χρησιμοποιεί τον όρο ακτινωτή απόκρουση. β) Ο Ζώης (1980) χρησιμοποιεί συνήθως τον όρο απλή απόκρουση, και σπάνια απολέπιση, με αντίστοιχο το ρήμα αποκρούονται ή/και απολεπίζονται (αποκρούσματα).

Από τα παραπάνω είναι προφανές ότι η αγγλική γλώσσα, όπου το ρήμα ταυτίζεται με το ουσιαστικό και συχνά και με το αποτέλεσμα της πράξης, έχει επιφέρει

δυσκολίες στην κατανόηση και συνεπώς στη μελέτη, αλλά και στη μετάφραση των εννοιών, που ούτως ή άλλως η ένταξή τους σε ένα αρμονικό σύστημα μη αλληλοεπικλυπόμενων όρων δεν είναι εύκολη.

Μετά την αποφαίωσις και την αφαιρέση των πρώ-

5. Οριζόντια τομή πυρήνα και των λεπίδων που έχουν αφαιρεθεί από αυτόν.

τογενών λατιμμάτων στα προς κατασκευή εργαλεία (τόσο στους πυρήνες, όσο και στα απομνημάτα) είναι δυνατόν να ακολουθήσουν παραπέρα φάσεις πιο λεπτής επεξεργασίας, είτε στις άκμες τους (οι μεγαλύτερες δύο επιφάνειες), είτε στις άκρες, ή και στα δύο. Ο πιο συνηθισμένος αγιλικός όρος αυτής της λεπτής επεξεργασίας, τόσο των όψεων όσο και των ακμών, είναι το *retouching*, που αποδόθηκε από τον Πουλιάνο (1966) ως δεύτερη επεξεργασία ή ρετουσάρισμα, από τον Θεοχαρή (1967) ζανταδούλεμα, από τον Ζώη (1980) δούλεμα ή διπλή απόκρουση (σε αντίθεση με την απλή απόκρουση για το *flaking*), ενώ από την Κουρτέση (1996) επεξεργασία. Κανένας από τους παραπάνω όρους δεν είναι εντελώς εύστοχος, εκτός από τη λέξη ρετουσάρισμα. Προτείνεται λοιπόν όταν αυτό του είδους ή επεξεργασία αφορά τις άκμες να εισαχθεί ο όρος «ακμοτόμηση», με συνώνυμο για την περίπτωση συχνών επαναλήψεων σ' ένα κείμενο και το ρετουσάρισμα (καθώς και ακμοτόμηση το ρήμα, ακμοτόμη το αποτέλεσμα –για τα επιμέρους ίχνη– *retouch* ή *negative removal* ή *retouch scars*). Αντίθετα η λέξη απολέπιση να υποδηλώνει τη λεπτή αντίστοιχη επεξεργασία που υπόκεινται οι όψεις των λιθινών εργαλείων (*face retouch* ή *removal*), οι οποίες συχνά καλυπτούν ολοκληρή την επιφάνειά τους. Ο τελευταίος όρος συνάδει με αυτόν που είχε χρησιμοποιήσει ο Μαρινάτος (1960) για τα *retouchings* με τη λέξη απολείσεις, όσον αφορά δηλαδή στην πράξη (πβλβ. και το *fish like retouching*). Σαν αντίστοιχο ρήμα το απολείπω, ενώ για το αποτέ-

λεσμα το «μικρολάξευμα», καθώς το αποτέλεσμα αντι-στοιχεί πλέον σε ένα απόμνημα μικρό σαν λεπύ, που μπορεί να αφορά τόσο τις ακμοτόμες, όσο και τις απολείσεις, και συχνά εμπιπεί στην κατηγορία των θραυσμάτων.

Κατά την αφαίρεση ενός λατιμματος στην εσωτερική του επιφάνεια (αυτή που ήταν ενωμένη με τον πυρήνα) και ακριβώς κάτω από το σημείο πρόσκρουσης σχηματίζεται από ένα λίγο έως πολύ στρογγυλεμένο εξογκωμα που έχει αποδοθεί στα αγγλικά με τον όρο *bulb* (βολβός) και ενίοτε και *cone* (κώνος), όπως επίσης αντίστοιχα και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές γλώσσες. Η γαλλική εγκυκλοπαίδεια *Dictionnaire de la Préhistoire* (Lagarousse), από τη λέξη *bulbe* παραπέμπει στην πολύ σπάνια χρησιμοποιούμενη λέξη *conchoïde*, με την επεξήγηση ότι προέρχεται από την ελληνική κόχνη = κοχύλι (κοκλή = coquille). Θεωρώ ότι η βεβήτηση των πρώτων δύο ελληνικών λέξεων από ενδογλωσσικές μελετήσεις ήταν στυγής, όπως βεβώσις και η επανεισαγωγή τους στην ελληνική ορολογία. Τόσο ο βολβός όσο και ο κώνος έχουν συγκεκριμένα και εντελώς διαφορετικά σχήματα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια συγκεκριμένη εικόνα όταν γίνεται συζήτηση για το μέρος αυτό των παλαιολιθικών εργαλείων. Έτσι, η χρήση του όρου κοχχοειδές, με συνώνυμο το κοχλοειδές (ως ουσιαστικό) είναι οπωσδήποτε πιο ακριβής και πιο κατανοητή. Η ανάγκη συνεχώς επαναπροσδιορισμού και αποδόσης ακόμη και ορισμένων «ξένων» όρων φαίνεται αναπόφευκτη.

Τέλος, μπορεί να επισημανθεί ότι οι όροι *distal* και *proximal* (ως διακριτά μέρη των εργαλείων) είναι προτιμότερο να αποδίδονται ως άνωτερο και εγγύτερο αντίστοιχα, αντί για «πάνω» και «κάτω». Ακόμη, είναι προτιμότερο να αποφεύγεται ο όρος ραχιαία όψη ενός λατιμματος (ή επιφάνεια που φαίνονται πάνω στον πυρήνα πριν από την απότμηση) και να ονομάζεται εξωτερική όψη. Αυτό γιατί μπορεί να προκαλείται σύγχυση με τη «ράχη» που διαβέδον ορισμένα λιθινά μαχαίρια και λεπίδες, π.χ. ραχιαία όψη ενός μαχαίριου-λατιμματος με ράχη.

Είναι προφανές και πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα η συμβολή κάθε έλληνα μελετητή κατά την (έστω έμμεση) ενσχόληση με τα προβλήματα της ελληνικής ορολογίας στην Παλαιολιθική, ακόμη και αν κάποιοι όροι τελικά καταχωριστούν στους αδόκιμους. Εκτός από τους παραπάνω, υπάρχουν πολλοί ακόμη όροι που χρειάζονται παραπέρα προσοχή. Επομένως, αναγκάιο είναι να πραγματοποιηθεί μια ανοιχτή συζήτηση, η οποία ενδεχομένως θα μπορούσε να γίνει στο πλαίσιο μιας διημεριδίου που θα διοργάνωνε η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλιολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού ή και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, προσκαλώντας όλους όσους έχουν ασχοληθεί με το θέμα, καθώς και κάθε ενδιαφερόμενο.

Discussion on the Basic Terminology of the Paleolithic Typotechnology

Nikos A. Poulianos

This article has two objectives: to attempt the presentation of the basic Greek terms referring to the Paleolithic typotechnology, which are used so far, and to propose a discussion on the alteration of certain old terms or even the adoption of new, probably more appropriate, ones.

Βιβλιογραφία

- ΑΔΑΜ ΕΥΓΕΝΙΑ (2000), «Σπήλαιο Θεοπέτρας», στο Νίνα Κυριακοπούλου-Αποστολάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για το Σπήλαιο Θεοπέτρας*, 6-7 Νοεμβρίου 1998, Τριкала, εκδ. ΥΠΠΟ και Institute for Aegean Prehistory, σ. 163-172. Αθήνα, 1903-172.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ (1967), *Η ανιχνεύση της θεολογικής προϊστορίας Θεσσαλίας Μελέτηματα*. Για μια σύνθεση της Παλαιολιθικής στη Θεσσαλία. Βόλος.
- ΖΩΗ ΑΝΤΩΝΗΣ (1980), *Από την εμφάνιση του ανθρώπου ως τους Αστιακούς πολιτισμούς της Ανατολής*. Μεθυσία Αρχαιολογίας, Αθήνα.
- ΚΟΥΡΤΕΣΗ ΙΩΑΝΝΗΣ (1994), *Ο Ανδρούτσος και η Ιστορία του*, Αθήνα.
- ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ (1996a), *Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα (απέρριμμα)*. Αρχαιολογία και Τέχνες 58, 59, 60, 61 (1996).
- ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ (1996b), «Το χρονολογικό πλαίσιο και η πολιτισμική ακολουθία», Αρχαιολογία και Τέχνες 58 (1996), σ. 23-32.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ΣΠΗΛΙΩΝ (1960), «Λιθινά εργαλεία εν Κεφαλονιά», Αρχαιολογικόν Δελτίον 16, σ. 41-45.
- ΝΤΑΡΝΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (1999), *Η παλαιολιθική Μάζη - Η ανασκαφή στα Καλαμάκι, Αθήνα*.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ (2000), «Σπήλαιο Θεοπέτρας», στο Νίνα Κυριακοπούλου-Αποστολάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για το Σπήλαιο Θεοπέτρας*, 6-7 Νοεμβρίου 1998, Τριкала, εκδ. ΥΠΠΟ και Institute for Aegean Prehistory, Αθήνα, σ. 139-162.
- ΠΟΥΛΙΑΝΟΣ ΑΡΗΣ (επιμ.) (1966), *Η Παλαιολιθική Εποχή*, 4 μέρος: *Ιστορία της Ανθρωπότητας*, έκδοσης της Ουνίτσας, Αθήνα.
- ΠΟΥΛΙΑΝΟΣ ΑΡΗΣ (1978), «Τα αρχαιότερα μέχρι σήμερα εργαλεία στα Πετράλωνα», *Ανθρόπος* 5, σ. 74-80.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (1968), *Αι προϊστορικοί απορροφείς* Διμηρίου και Σελίου, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.

6. Πυρήνας πυρπιολίθου που έχει χρησιμοποιηθεί για την απότμηση λεπίδων.